

Андрій КОМАРНИЦЬКИЙ

КУЛЬТ БОГОМАТЕРІ – ЯК ПОКРОВИ, ЗАХИСНИЦІ ВІД СТЕПОВИХ ВОРОГІВ НА УКРАЇНІ В ЧАСИ ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКОГО ПАНУВАННЯ

Andrii KOMARNYTSKY. On Cult of Holy Virgin as Protectress, Defendress of Ukraine from Enemies of the Steppe in Times of Polish-Lithuanian Domination.

Культ Богоматері-Заступниці в Києві та Центральній Україні. Вплив Влахернського культу на формування Покровської традиції

Провідною ідеєю, яка лежала в основі подальшого розвитку культу Богоматері як Покрови в Україні у другій пол. XIV-XV ст. була ідея Заступництва і символізувала опіку Богородиці над усім народом. Ця ідея найбільш відображена у розвитку Покровського культу і набула особливої актуальності в Україні після монгольської навали.

Внаслідок монгольської навали Київщина, Чернігівщина, Переяславщина увійшли до складу володінь Золотої Орди – Улусу Джучі, який з часів правління золотоординського хана Берке (1255-66) став окремою державою. Це стало причиною відсутності майже впродовж століття будь-яких свідчень про розвиток культу Богоматері. Внаслідок військової акції литовського князя Ольгерда (1362-63 рр.) було усунено васала татар князя Федора, а Київське князівство передане Володимирові Ольгердовичу¹. З цього часу на Центральній Україні з'являються відомості про існування традицій культу Богоматері, які розвивались у тісній залежності з Західно-Українськими землями.

З прийняттям християнства і впродовж усього періоду існування Києво-Руської держави важлива роль у розвитку культу Богоматері відводилась

візантійським впливам. Тоді як у наступний період на Україні в XIV-XV ст. культ Богородиці надалі вже розвивається на основі власної Давньоруської традиції.

На важливості традиції Київської Русі для подальшого розвитку Русі-України наголошувалося, зокрема, польсько-литовськими авторами, як домініканцем Симоном Опольським, Яном Домбровським та іншими².

Культ Богородиці-Заступниці був домінуючим у сакральній культурі Києва, а отже традиції культу Покрови могли розвинути саме на київській основі, про що свідчить праця І.Воробйової, на думку якої свято Покрови могло бути встановлене в Києві. Згідно з версією дослідниці переважна більшість храмів присвячена культу Богородиці-Заступниці, яка відображала ідею Покрови Богоматері.

“Град, почитающий Тя и подолгу славящий, покрываеши, Пречистая, Твоим омофором честным от насаждения противных, от глада и труса, и межусобные брани”³. При встановленні свята Покрови важливе місце відводилося поширенню сказання про чудо Богоматері в Константинопільському Влахернському храмі, де вона покрила всіх, хто молився своїм омофором. Ввійшовши до храму “...вона молилась... по звершенні молитви зняла з себе подібне до блискавки сяюче велике і страшне покривало і, тримаючи його з великою урочистістю... розпростерла над усім народом. Потім вона відійшла, але залишила благодать перебуваючим там”⁴. Слід зауважити вірогідність поширення в Покровській іконографії образу Богоматері Оранти з Покровом над нею. Адже за існуючою в Києві традицією 8 вересня тисячі християн збиралися до Софіївського храму, щоб поглянути на Богоматір-Оранту та отримати від неї небесне покровительство⁵. Для подальшого розвитку традицій культу Покрови на Русі сприятливим був час князювання Володимира Мономаха. Ймовірно, що свято Покрови Пресвятої Богородиці могло бути встановлене в

²Там само.– С. 36.

³Воробйова І.П. Християнські свята давнього Києва: осінній цикл // Народна Творчість та Етнографія.– Вип. 5.– 2000.– С. 60.

⁴Яковлев Е.Г. Богородиця християнського сходу і Мадонна християнського Заходу.– СПб., 2001.

⁵Воробйова І.П. Християнські свята...– С. 57.

¹Історія Української культури...– Т. 2.– К.: Наук. Думка, 2001.– С. 44.

Києві у 1103 р. за ігумена Києво-Печерського монастиря Феоктиста саме з ініціативи Володимира Мономаха. Того дня Церква служила Акафіст Покрові Богоматері, в якому повторювалися слова: “Радуйся радосте наша, покрій нас від усякого зла чесним твоїм омофором”⁶. Вірогідно, київський князь Володимир Мономах спричинився до поширення Влахернського культу на Русі. За його сприяння процвітав Кловський Стефанів монастир – найважливіший центр Влахернського культу⁷.

Адже важлива роль Влахернських традицій почитання Богоматері у формуванні і розвитку Покровського культу на Русі була визначальною, про що свідчить поява в цей час галицької ікони Покрови, іконографія якої є важливим доказом тісного зв'язку Покровської іконографії з Влахернським культом.

За висловлюванням Л.С.Міляєвої іконографічна схема галицької Покрови є найближчою до Богородичного культу Влахернського храму, тобто відповідає саме тому з'явленню Богоматері, коли в чудесний спосіб піднімалось “покривало”, або ж “завіса”, яка прикривала зображення Марії в Константинопольському храмі⁸. Про значення культу Влахернської Богоматері опосередковано свідчать Київський Патерик і літописи⁹.

Можна вважати появу галицької ікони Покрови промовистим свідченням того значення, яке відводилося культу Покрови в часи процвітання Галицької держави, зокрема періоду князювання Романа Мстиславовича, який для посилення Галицького князівства як осередку збирання земель Київської Русі велике значення у здійсненні своїх намагань відводив культу Покрови Богоматері і її ікон¹⁰.

У XIII ст. спостерігається інтенсивний розвиток місцевих культів Покрови, а з поч. XIV ст. культ Покрови Богоматері продовжував розвиватися і поширюватися на Україні і в сусідніх Білоруських землях та в Московському князівстві.

⁶Там само.– С. 56.

⁷Писаренко Ю. Игорь едет по Боричеву (Про фінал Слова о полку Игоревім) // Київська Старовина.– № 6.– 2000.– С. 22.

⁸Міляева Л.С. Памятник Галицкой живописи XIII в. // Советская Археология.– Вып. 3.– Москва, 1965.– С. 253.

⁹Там само.– С. 256.

¹⁰Там само.– С. 353.

Примітно, що вже тоді спостерігаються певні відмінності у розвитку Покровського культу на землях колишньої Русі. Він набирає своїх характерних особливостей у кожному із князівств, ствердивши виявлені в такий спосіб намагання вмотивувати вибраність своєї держави і покровительства над нею Богоматері¹¹. В.Пуцко зазначив, що “у межах Київської митрополії часів Великого князівства Литовського та Речі Посполитої стосовно вшанування певних ікон Богородиці не відчувалося різниці між українськими і білоруськими землями”¹².

У XIV ст. під час боротьби під Литовським проводом за незалежність від монголо-татар як і згодом в обороні від татарських набігів культ Покрови набув особливого значення і виступав рушійною силою національного спротиву, що у найбільшій мірі виявилось з розвитком Козацького визвольного руху наприкінці XV-XVII ст. У цьому контексті варто відзначити важливе значення культу Покрови Пресвятої Богородиці в наступні століття на Україні. Про це нам оповідає рукописне учительне євангеліє XVII ст., яке походить із західно-українських земель (1636 р., Височани): “В Русской земли в Киеве також наихали Татарове на город Киев без жадной оповеди на нашу Русь. Обачивши тоє киевляне, иж великое войско Татарское, не уфаючи на свою мощь, теды припали на молитвы к Господу Богу и к Святой Богородицы. Третий день указалася свята Богородица на воздухе над церковью Печерского монастыря, покрывши церковь ризою своею святою. Татарове обернулись назад з великой стыдливостью и сами ся секли”¹³.

Осмилення почитання Богоматері як Покрови і Заступниці на Україні у першій пол. XIV-XV ст.

Найхарактернішим явищем, яке мало вирішальний вплив на розвиток України з другої пол. XIV-XV ст. та позначилося на загальний хід становлення культури та духовності, став на-

¹¹Там само.

¹²Цит. за: Пуцко В. (Калуга). Образи Жировицької Богоматері... // Сакральное искусство Беларуси между Востоком и Западом.– № 18.– Мн., 2001.– С. 540.

¹³Возняк М. Історія української літератури...– Т. 3.– Львів, 1924.– С. 126-127.

родний характер культу почитання Богоматері¹⁴, який був головним рушієм і поштовхом для розвитку політичного життя, що також стало визначальною рисою у розвитку культу Богоматері протягом цього періоду, спричинившись до найвиразнішого його осмислення як Заступниці.

Враховуючи тісний зв'язок культу Богоматері з загальною системою Богошанування¹⁵, все ж йому належить особливе значення як осередку розвитку духовності і культури України. Як відомо, згідно з християнською традицією, основний наголос відведений трьом найважливішим елементам святості Пречистої Діви: дівочість, Богоматеринство і заступництво за все людство.

У кожному епоху і певний проміжок часу на Україні побутуватиме неоднакове сприйняття названих ознак святості. В епоху Київської Русі головний наголос надавався на заступництві Богоматері за людство. У пізніший період XIII-XV ст. на Україні особлива увага приділяється саме Богоматеринству Діви Марії як виразу її причетності до таємниці Боговтілення. Тому Приснодіва Марія іменується на Україні не інакше як Богородиця, Матір Божа, на відміну від Католицького Заходу, де акцент переноситься з Богородичності Марії на її Дівочтво, підтвердженням цього – високе значення догмату “Непорочного Зачаття Богоматері, адже Мати Ісуса називається просто Дівою Марією, що стане причиною появи на Заході образу Діви Марії у білій одежі, не притаманного Східному Православ'ю”¹⁶. Все ж культ Богоматері в часи польсько-литовського панування набуває свого осмислення як Покрови і Захисниці від степових ворогів на Україні. Таким чином у період XIV-XV ст. у почитанні Богоматері важливе значення надається усвідомленню її як Покровительки і Заступниці над усім українським народом.

Тема Покрови нероздільно пов'язана з ідеєю Прослави як невід'ємної частки загального визнання ролі Богоматері, що було зумовлено обставинами історичного розвитку України цього періоду.

У період Київської Русі так само, як і в пізніший час у Галицько-Волинському князівстві роз-

виток культури і мистецтва перебував під безпосередньою опікою князів, боярства і вищого духовенства, діяльність яких спричинилась до спорудження величних храмів на честь Марії, в яких знаходилась значна кількість відомих тогочасних реліквій та ікон у дорогих оправах, які були головними вогнищами шанування Богоматері.

Після окупації Польщею Галичини і з відходом Волині до Литви провідну роль у поширенні почитання Марії відіграє увесь народ, тобто ширші верстви – боярство, купецтво, середнє і нижче духовенство та найбільшні верстви населення.

На західноукраїнських землях, зокрема у місті Львові, який, починаючи з XIV ст., виокремлюється з поміж інших міст в цілому дотримувалися київської традиції шанування Богородиці. Святоуспенський храм було споруджено у Львові на престижному місці у серед. XIV ст. Подібне місце відводили своїм центральним храмам, як, наприклад, церква Успення, німецькі та вірменські колоністи в період з 1360 по 1363 рр. Про важливість міста Львова, як осередку почитання Марії на західно-українських землях свідчить перебування Белзької ікони Богоматері та інших давніх прославлених ікон Богородиці, які знаходилися у найбільших храмах міста¹⁷. Про одну з цих ікон згадується, що на вимогу польської громади вона була поставлена в Домініканському костелі Божого Тіла, який незадовго перед тим був відомим Православним храмом¹⁸. Історія цього образу у Речі Посполитій znana за виданням Ш.Шимоневича та П.Г.Пруща, який у книзі “Море Божої Ласки...” (1662 р.) подає: “У Львові у каплиці Св. Руженця костелу отців домініканців є образ Діви Марії, надзвичайно гарний і чудотворний...”¹⁹. Докладніше історія цієї ікони розкрита відомим географом Ф.Сярчинським, який у своєму географічному словнику під словом “Кринос” подає: “Образ Богородиці у цій церкві (у Криносі) вважали за чудотворний. За переказом, галицькі князі мали його з Царгорода, брали

¹⁷Фіголь М. Мистецтво Стародавнього Галича.– К., 1997.– С. 167.

¹⁸Львівська наукова бібліотека Національної академії наук України ім. В.Стефаника (далі ЛНБ.– Відділ рукописів.– М.В. 172, арк. 40 зв.) MEDIAEVALIA UKRAINICA.

¹⁹Цит. за: Історія Української культури.– Т. 2.– К., 2001.– С. 7.

¹⁴Історія Української культури...– Т. 2.– К., 2001.– С. 438.

¹⁵Там само.

¹⁶Там само.

його зі собою на війну, звідси для безпеки перед татарами його було перенесено до церкви львівських василіан, а коли опісля домініканці зайняли у Львові своїм монастирем місце василіан, тоді тим ченцям і згаданий образ дістався”²⁰. Таке шанобливе ставлення до цієї ікони, яку автор називає витвором апостола св. Луки могло відноситися до відомої ікони, якою на той час була Белзька Богоматір. Як відомо, ікона Белзької Богородиці була вивезена у 1362 р. Володиславом Опольським, отже це могла бути її копія, або ж ще одна відома ікона, історію походження і зберігання якої до 1940 р. пов’язують виключно зі Львовом – ікона Богоматері Одигітрії – Палладіум Данила Галицького.

У 1340 р. після того, як Волинь відійшла до Любарта Гедиміновича – князя Литовської династії, киево-руські культурні традиції надалі розвиваються, підтвердженням чого є ікона Луцької Одигітрії, яка знаходилася у Покровській церкві, у частині добре укріпленого замку Любарта²¹.

Окрім Києва, Галича і Володимира чудотворні образи Богоматері знаходилися по багатьох містах України, де їм надавалася велика пошана і важливе місце в релігійних процесіях. Адже в зв’язку з занепадом монументального малярства на Україні в XIV ст. головна роль у поширенні традицій культу Богоматері відведена її іконам. Відомий дослідник історії українського християнства Григор Лужицький у XIII-XV ст. і у наступні століття за цей період нарахував близько 200 чудотворних ікон Богородиці, зазначаючи, що це їх неповний перелік. Посеред згаданих ікон близько 100 походять з Галичини та Волині²². Багато знаних ікон як чудотворні лише в котромусь конкретному поселенні або в нешироких околицях сіл і залишаються місцево шанованими. Проте саме раннім прославленим іконам Богоматері відводилась особлива роль у розвитку культу чудотворних ікон її внаслідок збільшення числа копій і змальовок.

Чудотворна ікона Богородиці візантійського

²⁰Цит. за: Фіголь М. Мистецтво Стародавнього Галича...– К., 1997.– С. 167.

²¹Киркевич В.Г. Покровський культ на Україні...– К., 1999.– С. 15.

²²Сидор О. Коштовний діамант в короні Української державності // Галицька Брама...– Львів, 2001.– № 1 (січень).– С. 2.

походження, відома під назвою Белзької, а пізніше Ченстоховської, привезена з Константинополя, куди імператором Константином Мономахом прославлений образ Богородиці багатьма чудами був перенесений²³. За деякими даними цей Образ згодом був подарований князеві Леву, який ніс військову службу в столиці²⁴. Поява ікони Белзької Богоматері за свідченням сучасних польських дослідників незадовго перед князюванням Лева є свідченням тому²⁵. Згідно з іншою версією ікона була подарована племінником візантійського імператора Ісаака Ангела Андроніком Комніном, який тимчасово перебував при дворі Галицького князя Ярослава Осмомисла.

За велінням князя Лева Даниловича ікона була перенесена до Белза, де, виконуючи обітницю, князь наказав на звороті ікони приладнати золоту пластину, а передню сторону оздобити красою і пишністю срібла, у чому знайшла своє відображення давньоруська традиція оздобити сріблом, як це згодом виявлено на іконі Тронної Богоматері. Також наказав корони Благословенної Діви та її Сина прикрасити багатоколірним блиском та пишністю семидесяти різноманітних дорогоцінних каменів²⁶.

Таким чином, коронування Белзької Богоматері стало оригінальним явищем, що поряд із короною іконою Галицької Одигітрії виявилось важливим свідченням проявів західної традиції у розвитку культу Богоматері у Галичині. Поява коронованих ікон повинна була відображати в певній мірі намагання галицько-волинських володарів до ствердження їх держави, а також визнання “королівської гідності” галицьких князів, які в літописах часто титулюються королями.

Атакована наприкінці XIV ст. Белзька фортеця татарськими військовими, через ікону в чудесний спосіб була врятована. Пізніше образ був перевезений на Ясну гору в Ченстохові Володиславом Опольським, що сталося за невідомих обставин, оскільки сам князь без вагомих підстав не міг наважитися забрати шановану ікону, яка знаходилася в православній церкві. Тому вірогідним поясненням є можливість перенесення іко-

²³Святиня двох народів // Галицька Брама...– Львів, 2001.– № 1 (січень).– С. 6.

²⁴Там само.

²⁵Там само.

²⁶Там само.

ни в посаг дружини Опольського Євфимії²⁷. Подібне вивезення ікони можливе також у випадку зберігання її не в парохіальному храмі, а в замковій каплиці, якою могла бути одна із Свято-Катеринських каплиць у Львівському Низькому замку та Белзі. Одна з них була мавзолеєм Констанції, яка, правдоподібно, тут і похована, куди і могла бути поставлена цінна родинна пам'ятка князем Левом.

Нам не відома реакція української спільноти на вивезення ікони за межі України. Подібна мовчанка швидше всього є вірогідним свідченням пасивності української спільноти в обороні своїх святинь, як це стверджує М.Чубатий: "Галицькі єпископи не виявляли жодної участі в долі своєї країни, так і власних єпископських престолів із кількох десятків існуючих монастирів у Галичині..."²⁸.

На території Західної України відома подібна ікона не тільки за своїм візантійським походженням, але й значенням цієї ікони в історії українського народу. Це ікона Холмської Богоматері, появу якої на Русі пов'язують за переданням з часами Володимира Великого. Ікона перебувала в Києві до часу її вивезення Данилом Галицьким. І впродовж більш як семи століть перебування Холмської ікони незмінно пов'язане з Україною. У різний час прославлений образ намагалися вивезти, але ікона поверталася назад до України, що сприймалося як символ особливого заступництва Марії над Україною, яке в особливий спосіб уособлювала Холмська Божа Матір. З цієї іконою пов'язане таке унікальне явище, як реальний вияв впливу Богородиці через посередництво своєї ікони на хід історичних подій, як це на основі конкретних даних підтверджує історія княжого Холма. За незрозумілих причин важливе місто з точки зору його стратегічного значення не змогли взяти монголо-татари, володіючи достатнім числом війська і бойової техніки. У 1261 р. татари знову не змогли взяти Холм, в чому також вбачалося заступництво Богородиці. Захист міста від татар за посередництва Холмської чудотворної ікони та найбільш визначного чуда – оборони Белза, здійсненого іконою Белзької Богоматері,

стало ніби відголосом подій столітньої давнини: "Під час Батієвого наступу на Київ татари довго і без успіху били таранами стіну храму, в якому знаходилася велика кількість киян. Били з тієї сторони, де знаходилось велике мозаїчне зображення Богоматері і стіна встояла..."²⁹.

На території Центральної України зберігались відомі святині Богоматері, зокрема ікона Єлецької Божої Матері. Як найважливіша святиня монастиря, під час нападу в 1239 р. монгольського війська була замурована в стіну собору. У другій пол. XV ст. була віднайдена і встановлена на почесному місці. Під час нападу польського війська і страшної пожежі в 1611 р. ікона була втрачена³⁰.

У Любечі, Почаєві і невеликих селах, як, наприклад, у с. Зимна біля княжого Володимира зберігалася ікона Богородиці візантійського походження, виникнення якої пов'язують з часами Володимира Великого. Можливо тут йдеться про ікону Любецької Богоматері Єлеуси, яка в свою чергу могла бути змальовком з ікони Богоматері – Влахернітисси.

Великою чудотворною святинею глибокого Полісся вважалася Куп'ятицька ікона Божої Матері, яка з'являлася в 1180 р. молодій дівчині з с. Куп'ятичі³¹.

Унікальне явище, пов'язане з Богородичним культом, яке набуло особливого розповсюдження на Україні – з'явлення чудотворних ікон Владичиці за православною традицією, як і в інших країнах християнського світу порівнюється з сонцем, яке обходить і освітлює всю вселенну³².

Чудесні з'явлення ікон Богоматері Єлецької, Почаївської і інших спричинилися до появи всесвітньо-відомих осередків духовності та центрів розвитку чернецтва поряд з Києво-Печерським монастирем. У цьому контексті слід зауважити, що Богородиця виступає покровителькою тих, хто терпить у часи воєнного лихоліття, чи інших небезпек, але й особливо тих, хто

²⁹Цит. за: Губарева М.В., Низовський А.Ю. Сто великих храмів мира.– Москва, 2000.

³⁰Віроцький В.Д. Храми Чернігова.– К.: Техніка, 1988.– С. 87-101.

³¹Рожко В. Чудотворні ікони Волині і Полісся...– Луцьк, 1998.– С. 254.

³²Етингоф О.Е. Образ Богоматері...– Москва, 2000.– С. 254.

²⁷Святиня двох народів. "Ченстоховська Богоматір" // Галицька Брама...– Львів, 2001.– № 1 (січень).– С. 5.

²⁸Чубатий М. Історія українського християнства.– Т. 2.– Рим; Нью-Йорк, 1976.– С. 1.

пробуває у монашому подвизі. У житійній літературі зустрічається багато оповідей про особливе заступництво, яке виявляла Богородиця подвижникам: Богоматір приводила людей у монастир, вказувала місце майбутнього монастиря, з'являлася багатьом монахам³³.

Враховуючи те, що монастирі виступали найважливішими осередками розвитку традицій почитання Богоматері, по різних містах споруджувалися численні Богородичні монастирі, зокрема в Карпатах, на Болдіних горах біля Чернігова і навіть в Єрусалимі, де виникає Руська колонія ченців³⁴. У поширенні Богородичного культу важливими були контакти з Афоном, який Божа Мати назвала: “Моїм жеребом даним Мені від Сина і Бога Мого”³⁵. Відомо, що там діяв великий український монастирський осередок. Важливість контактів з Афоном була особливо актуальною для України, починаючи з другої половини XV ст., після ліквідації Візантійської імперії турками османами.

Важливу роль у поширенні культу Богоматері на Україні у XV ст. за давньоруською традицією відводиться фресковим зображенням, іконографічний зміст яких у Лаврівському храмі (Старосамбірський р-н Львівської обл.) розкриває тему Акафісту, де головний наголос робиться на ідеї прославлення Богоматері, а також тих текстів, які з вселенських соборів підносили культ Божої Матері. Важливе значення мало те, що ряд зображень на стінах монастирського храму св. Онуфрія в с. Лаврові був найповнішим циклом ілюстрацій до теми Акафісту Божої Матері на Україні. Поява такого розширеного ряду ілюстрацій на тему Акафісту Богоматері була викликана національним пробудженням на поч. XV ст., яке спрямувалось проти колонізації і окатоличення, а також потребою духовної наснаги в обороні від частих татарських наскоків.

Значення культу Богоматері в умовах татарських наскоків і політичного протистояння на Україні у XV ст.

Давню традицію степових наїздів на Русь-Україну продовжили татари. У 1450 р. частина

татар відокремилась від Золотої Орди і організувала на Кримському півострові самостійну державу, відому під назвою Перекопського або Кримського Ханства. У 1475 р. кримські татари стали васалами Туреччини, а згодом увійшли в союз із Москвою. На прохання московського князя Івана III хан Манглі-Гірей напав у 1482 р. на Київ і розгромив його. З того часу татари майже щороку нападали на Україну, руйнували Київщину, Волинь, Поділля, грабували й вивозили полонених (ясир)³⁶. Литовське князівство виявляло неспроможність оборонити південно-українські землі, які перебували під зверхністю Литовської держави, яка з цією метою шукала допомоги у Польщі.

За висловом В.Липинського, який, вживаючи образного вислову, писав: “Степові руїни України, впадаючи через незахищений південно-східний бік в середину нашого державного організму, виїдали його серце...”³⁷. Татарські наскоки мали не менш тяжкі наслідки, ніж монголо-татарське іго та спричинилися як до численних людських жертв, так і втрат культурних цінностей. Тому спалення Києво-Печерського собору у 1482 р. під час нападу Менглі-Гірея на Київ стало поштовхом для спорудження численних церков-фортець. Невипадковим було спорудження великої кількості таких храмів-фортець (близько ста) на шляху тюркської кінноти, які були присвячені Покрові Божої Матері³⁸. Кіннота тюрків уривалася в Україну трьома шляхами, а особливо небезпечним був Кучманський, тому якраз на цьому шляху були споруджені перші Покровські церкви. Їхнє число нараховувало більше як півсотні³⁹. В Україні, яка перебувала під владою Польщі та Литви, для захисту своїх земель у великій кількості споруджувалися укріплення і фортеці. Поряд з цим на Поділлі, Волині, Східній Галичині розбудовувалися добре укріплені замки для польсько-литовської знаті. Про це у свій час написав Т.Г.Шевченко: “Про що говорять допитливому нащадку ці часті темні могили на берегах Дністра? Вони говорять про рабство і свободу,

³⁶Хома І. Історія України...– Рим, 1964.– С. 169.

³⁷Цит. за: Дорошенко Д. Нарис історії України.– Т. 1.– К., 1991.– С. 54.

³⁸Історія Української культури.– Т. 2.– С. 421.

³⁹Киркевич В.Г. Церква Покрови Пресвятої Богородиці...– К., 1000.– С. 12.

³³Лепакін В. Ікона та іронічність...– Львів, 2001.– С. 231.

³⁴Там само.

³⁵Цит. за: Поселянин Е. Описание Ее земной жизни и чудотворных икон. Богоматерь.– Москва, 2002.

бідні малосильні Волинь і Поділля! Вони охороняли своїх розпинателів у неприступних і розкішних наметах”⁴⁰.

У протистоянні з сусідніми, агресивно настроєними, державами Україна втрачала культурні реліквії, серед яких є відомі цінні раритети, які належали до культу Богородиці. Найхарактернішим прикладом у цьому контексті є столиця України, місто Київ – найбільший на території Русі осередок зберігання святинь Богоматері. У цьому сенсі показовим є зроблений у пізніший час опис Києва з оповіді Павла Алепського про Україну. Зачарований старим Києвом, Павло Алепський називає іконостаси, ікони, портрети, гравюри. Але він майже не описує чудотворних ікон Богоматері. Причина очевидна: брак самих чудотворних образів. Овіяним легендами київським іконам фатально не пощастило: протягом багатьох віків їх вивозили, грабували. Вже з домонгольських часів чудотворні образи Києва можна було побачити у Володимирі-на-Клязьмі й Володимирі-Волинському, в Галичині й Холмі, у Новгороді й Ростові. У XIII-XV ст. їх вивозили до Брянська, Москви і навіть Константинополя⁴¹.

Перебування України під гнітом сусідніх держав, у цілому згубно вплинуло на збереження її культурних цінностей, як і творів, пов'язаних з Богородичним культом. Це підтверджує збережена у літописі оповідь про пограбування московським митрополитом Фотієм київського Софіївського храму, в якій кияни скаржилися, що митрополит Фотій вивозив з собору Софії “святія мощи, доски страдания Христова, скипетр Пресвятой Богородицы, ризы и сандалии её, разные иконы, обложенные золотом”⁴². Все ж відомо, що поява українських святинь у сусідніх країнах теж сприяла там поширенню культу Богоматері, що стосується загального впливу культурних традицій України на розвиток інших країн. У зв'язку з цим слід згадати про заслуги Галицького митрополита Петра у розвитку мистецьких традицій і культу Богоматері, зокрема як це впливає з

пророцтва блаженного слави князеві Московському Івану Калиті: “Коли поставиш у своєму місті храм Пресвятої Богородиці, то сам прославишся більше, як інші князі, і прославляться сини твої, внуки, а місто це буде славне поміж усіма містами руськими...”⁴³. Воно згодом вилилося у проголошенні Москви князем Іваном Калитою третім після Києва та Володимира – престолом Богородиці. Адже якраз Богородичні ікони та реліквії з другої половини XV ст. виступають одними з найважливіших засобів зміцнення і піднесення сакрального авторитету Московського князівства⁴⁴. Як відомо з заступництвом саме Вишгородської ікони Богоматері пов'язувалося остаточне набуття незалежності від татар після зупинки Тамерлана на Угрі. Що є підтвердженням наявності в історико-духовному середовищі кінця XV-XVI ст. існування важливих передумов для появи образу Богоматері, в якому тема заступництва Божої Матері набуває виразно національного характеру⁴⁵.

Важливим доказом безперервності подальшого розвитку традицій культу Богоматері на Україні є свідчення грецького архімандрита Павла Алепського, який у 1654 р. залишив згадку про Україну: “У цій країні нема жодної більш-менш великої церкви, де не було б чудотворної ікони Богородиці; ми бачили своїми власними очима як святі ікони, так і чуда, які звершуються біля них...”⁴⁶.

Отже, на Україні за період XIII-XV ст. збереглися важливі і оригінальні пам'ятки культу Богоматері, що стосується і подальшого розвитку традицій почитання її, збагачених новим змістом. У наступних століттях будуть зауважені нові спроби у напрямку подальшої інтерпретації і розвитку теми Богоматері і культу Покрови як її найважливішої частини.

⁴⁰Історія українського мистецтва...– К., 1996.– С. 69.

⁴¹Міляєва Л. Чудотворні ікони Богородиці в Києві XVII ст. та образ Любецької богородиці пензля Івана Щирського // Зап. наук. товариства ім. Т.Шевченка.– Т. 227.– К., 1994.– С. 124-125.

⁴²Цит. за: Краткое собрание руських летописей.– Т. 2.– СПб., 1908.– С. 363.

⁴³Цит. за: Борисов К.С. Русская церковь в политической борьбе XIV-XV века / Mediaevalia Ucrainica.– № 4.– К., 1994.– С. 30.

⁴⁴Нерсесян Л.В. Древнерусское искусство: Византия, Древняя Русь // К вопросам происхождения иконографии “О тебе радуется”.– СПб., 1999.

⁴⁵Там само.

⁴⁶Киркевич В.Г. Церква Покрови Пресвятої Богородиці...–К., 1999.– С. 10.